

Ritoók Zsigmond

Németh László és a görögség*

Előadásomnak — éppen Németh Lászlóra is utalva — bízást azt az alcímet is adhatnám: Első kísérlet. Tudomásom szerint ui. Németh László és a görögség kérdéskörét még senki sem dolgozta fel rendszeresen. Én sem vállalkozom erre. Ehhez több időre s a teljes Németh László-i életműnek az enyémnél sokkal elmélyültebb ismeretére van szükség. Mondanivalómban elsősorban a harmincas évek tanulmányaira szorítkozom, bár tudom, hogy az ott kifejtett gondolatoknak folytatása van a kései tanulmányokban, s talán nem volna érdektelen annak vizsgálata sem, hogy a két regény esetében, ahol a szerző maga megjelöli a görög ősképeket, hatnak-e ezek az ősképek a részletekben, a megformálás módjában is, s ha igen, hogyan. Minderről nem szólok. Amit mondok, inkább csak kedvcsináló valakinek, aki a feladatot teljes egészében és jól oldja meg.

A 19. század végén a klasszika-filológia válságba jutott, bár ezt a legkevésbé művelői érzékelték. Érthetően. A század második fele az ókorra vonatkozó ismeretek példátlan gyarapodását hozta: Az ásatások a tárgyi emlékek — városok, tárgyak, feliratok, papiruszok — hihetetlen, részben máig sem teljesen feldolgozott bőségével örvendeztették meg az ókor kutatóit, addig ismeretlen művek váltak papiruszon, ritkábban feliraton ismertté, addig is ismert szövegek minden addiginál pontosabb kiadásban jelentek meg, új folyóiratok, kézikönyv-sorozatok indultak, monumentális lexikonok, szótárak adtak munkát szorgos kutatóknak, s aki ebben benne élt, érthető, hogy a munka lázában nem vette észre, hol a baj. Wolf nevezetes *Prolegomenája* (1795) az egész német szellemi életet felkavarta, s C. O. Müller joggal írhatta, hogy abban a kor felfogása arról, miképpen jönnek létre a költői alkotások "mint egy gyűjtőpontban egyesült".¹ A "népköltő" és a "költő nép" gondolata a kor gondolata, a fejlődésbe vetett hit s az abból eredő történeti szemlélet a kor szemlélete volt. A 19. század második felének sok nagyszerű és tudományos szempontból maradandó értéket

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Németh László emlékülésén 2001. május 10-én elhangzott előadás némileg bővített szövege. — Németh László műveit a Minőség forradalma és a Kisebbségben legutóbbi, Püski féle négykötetes kiadása szerint — A minőség forradalma. Kisebbségben. I-II. Bp. 1992., III-IV. 1999., kitűnő névmutatóval — , megadva a kötet- és lapszámot (a négy kötet lapjai folytatólágyosan vannak számozva) idézem, s megadom az illető tanulmány címét is, hogy más kiadásban is utána lehessen nézni. Más lelőhelyet csak akkor adok meg, ha az idézett szöveg e gyűjteményben nem található.

¹ Kleine deutsche Schriften. Hrsg. v. Ed. Müller. Breslau 1847-1848. I. 398-399.

jelentő műve közül viszont bármelyikre is bajosan volna elmondható, hogy a maga kora szemlélete, kérdései benne mint gyújtópontban egyesültek. A tudomány éppen az ismeretek roppant gyarapodása következtében a szakemberek tudományává, tudós belüggé vált. Az ismeretek gyarapodása azonban egy másik következménnyel is járt: az egész látásának elvesztésével. A szaktudományt szaktudósok művelték, egyre inkább a maguk területére szakosodva. A problémákat a szakmán kívül állók érzékelték jobban, s Németh László 1931-ben írt *Új enciklopédia* c. tanulmánya (I 36-46) mutatja, hogy nemcsak a klasszika-filológiában volt ez a helyzet, hanem általában a tudományos életben is. A részletkutatásokba való, önkorlátozó elmélyedést és ott is maradást ajánlotta azután a századvég ismeretelméleti válsága, a világ megismerhetősége felől való kétely, és a fejlődésben s ennek folytán a történeti szemlélet helyességében való hit megrendülése. Ilyen körülmények között a klasszika-filológia nem tudta bizonyítani az ókori műveltség fontosságát sem a radikális polgári, sem a vulgárszocialista, sem a klasszika-filológia belső megújulását sürgető kritikákkal szemben. A szakmát csak az I. világháború s az azt követő események döbbsítették rá — akkor is inkább csak a vesztes államokban — arra, hogy az ókorral nem lehet már csak úgy foglalkozni, mint a 19. században.²

Megnyilatkozásoknak, melyekben a kor klasszika-filológiájával szemben való elégedetlenség jutott kifejezésre, a magyar szellemi élet sem volt híján. Ilyen Aranyé 1863-ban, Greguss Ágosté 1882-ben, Hatvany Lajosé 1908-ban.³ Ez nem is csoda. Magyarországon nem voltak olyan jelentős szaktudományos eredmények, mint Németországban, melyek a problémákat leplezhatték volna. Jelei mutatkoztak — Péterfy görög tanulmányaiban, Babits Szirén-novellájában,⁴ vagyis megint kívülállók részéről — az ókor újszerű megközelítésének, de a szakma maga is érezte, hogy valamit tenni kellene annak érdekében, hogy az ókor ismét érdekessé váljék a társadalom számára.⁵ A feladat azért volt nehéz, mert az európaihoz képest lemaradásban levő magyar klasszika-filológiának egyszerre kellett azon fáradoznia, hogy

² E tekintetben különösen tanulságos P. Friedländernek Wilamowitzhoz írott levele, melyet W. M. Calder III tett közzé: *Antike und Abendland* 26, 1980, 93-100; egy a mi szempontunkból fontos szakaszt idéz belőle Szilágyi János György tanulmánya: "Mi, filológusok": *Antik Tanulmányok* 31, 1984, 175-176.

³ Arany Remete József *Aeneis*-fordításáról írt kritikájában: *Összes művei* XI. 478-480; Greguss Ágost *A lakatosok* c. "irodalmi mesé"-jében: Greguss Ágost Versei. Bp. 1882, 199-201 (a költeményhez talán Jézus szavai a törvénytudókról — Lk 11,52 — adta az alapot); Hatvany Lajos *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*. Leipzig 1908. c. könyvében, magyarul Szöllösy Klára fordításában: *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*. Bp. 1968.

⁴ Németh G. Béla, *A meditáló magányossága*. Péterfy Jenő görög tanulmányai tükrében: *Új Írás* 19, 1979, 5. sz. 67-74; Ritoók Zs., *Babits és az antikvitás*. *Odyseus és a Szirének*: *Irodalomtörténet* 66, 1984, 586-594.

⁵ A probléma meglátására és a téves irányban való útkeresésre egyaránt példa Vári Rezső: *A classica-philologia encyclopaediája*. Bp. 1906. XIII-XXVII.

behozza a lemaradást és hogy megújítsa azt, amit utól akar érni. Talán nem meglepő, hogy ez nem mindjárt sikerült. Azok, akik a századforduló vagy az I. világháború idején keresték a megoldást, vagy nem jó irányban keresték, vagy a politikai események vágták el útjukat és rekesztették őket a tudományon kívülre, vagy elfáradtak és kiábrándultak lettek, s ha tudományosan nem váltak is teljesen terméketlenné, egyetemi óráik a huszas évek végén, a harmincas évek elején a hallgatóknak semmit sem jelentettek, vagy éppen riasztólag hatottak rájuk.⁶

A huszas években ugyan egy fiatalabb nemzedék — Marót Károly, Alföldi András, Kerényi Károly — már egy újfajta óorkutatás alapjait rakta le, de közülük mint fiatal magántanár csak Kerényi tanított a budapesti egyetemen (Alföldi Debrecenben, Marót Szegeden), s Németh László, akit hirtelen görögség-élménye egészen rövid ideig (1931-ben) a görög-latin szakra vitt, Kerényivel, úgy látszik, csak futólag találkozott, viszont annál mélyebb, nyomasztóbban hatottak rá az öregek, Vári Rezső és Melich János.⁷ Öt év múlva, már Kerényivel való barátsága idején, egy neki írt vallomások levelében így ír (hosszabban idézek, mert Németh és a görögség viszonyának szinte minden fontos mozzanata felmerül itt):⁸

„...négy-öt évvel ezelőtt a görög nyelv tanulására adtam a fejem... Még diákkoromban, mint kiegészítő érettségire készülő bölcsész (bölcsész mindössze hat hétig) megtanultam vagy száz sort az Odysseából... Amikor a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük, ez a néhány emlék volt, hogy harmincéves fővel ennek a nehéz nyelvnek legyek autodidaktája⁹...a görög irodalomban önmagam fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű fogalmazásra. Elektra, Antigoné, Philoktetés nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok. Ha csatangoló érdeklődésemre kerestem igazolást, Herodotosra hivatkoztam. Írói vérmérsékletem egy Aristophanés tanulmányban lobbant fel legtisztábban s életemmel és halálommal a keresztény és művészi halhatatlanság helyett azt a sokratesi halhatatlanságot igyekeztem megközelíteni, melyet az Apollo-vallásról szóló tanulmányodban oly kívánatosá tettél. Lehet, hogy amíg állapotaimat és törekvéseimet róluk neveztem el s velük testesítettem meg, sokban félreértettem őket, sok mindent beléjük magyaráztam — de az, hogy beléjük magyarázhattam, szinte

⁶ Minderről részletesebben: Ritoók Zs., Ponori Thewrewk Emil. Bp. 1993. 177-182; uő., Az ókortudomány fogalmának változásai. In: Havas L. — Tegyei I. (szerk.): Bevezetés az ókortudományba. I. Debrecen 1996. 27-28.

⁷ Ember és szerep. Kecskemét 1934. 142-143.

⁸ Levélváltás. I. Németh László levele Kerényi Károlyhoz: Válasz 2, 1935, az idézetek a 12-14. lapokon.

⁹ Németh először 1919-ben volt bölcsész, francia szakon, valóban hat hétig (Ember és szerep 143). Ekkor készülhetett kiegészítő érettségire (reálgimnáziumba járt), és kezdte a görögöt tanulni. A görög kiegészítő érettségét azonban, mint Babitsnak 1931. szeptember 7-én írt leveléből kétségtelenül kiderül (Németh László élete levelekben. Bp. 1993. 994), csak ekkor tette le. Görögtanulásáról ld. még Ember és szerep 100-101; görögre ekkor Czebe Gyula kezdte tanítani (uo. 142), aki azonban 1930. júl. 14-én meghalt.

mindenestül elfértem bennük, nem igazolja-e még félreértéseimet is? Régebbi fiatalkori munkáim s a Tanú közt első sorban a görög hatás van — s ha mint minden hatás, ez is félreértéssel terhelt, az eredmény mégis azt bizonyítja, hogy a görög sugár, még megtörve a korszerűség furcsa interferenciáiban is aktivál, termékenyít." A görögség, írja alább, már Kerényi tevékenységét értékelve, "emberformáló példa", "existenciális kérdés".

Képzeltető-e élesebb ütközés, mint a görögségnek ez a megközelítése és az egyetemi öregek közti, akik között a tudományosan még mindig legsúlyosabb egyéniséget, Hornyánszky Gyulát az *Ember és szerep*-ben Németh így jellemzi: "egyszerre volt cinikus, elmés, ravasz, kiábrándult",¹⁰ s aki mellett az elfáradt, száraz Vári Rezsővel és estleg a már teljesen kiégett Némethy Gézával találkozhatott.

Hadd idézzek azonban még egy-két gondolatot a Kerényihez írt levélből. Azt vázolja, hogy miért vonzódott jobban a görögökhöz, mint a rómaiakhoz, beszél a latin-keresztény szellem északi és keleti ellenzékéről, a protestantizmusról, a német idealizmusról, Dosztojevszkijről, majd így folytatja:

"A magyarság, mint keleteurópai, vérében keleti, szellemében pedig erősen protestáns nép inkább kívül esik, mint belül ezen a latin gyepün, de van benne mégis egy nagy déli sajátság: ...nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német...Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas, az ösztönélet gyökere s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út — ugyanaz a »közvetlen út« ez, melyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek."

Ezzel voltaképpen be is fejezhetném előadásomat, hiszen az idézetekben minden lényeges el van mondva, amit Németh Lászlónak a görögséghez való viszonyáról, annak megragadó és problémátikus elemeiről elmondani lehet. A továbbiak jobbára csak párhuzamos helyek és széljegyzetek Németh e vallomásához.

"A görög irodalomban önmagamot fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük... fogalmazásra."

Ez azt jelenti, hogy Németh számára a görögség elsősorban nem vagy nemcsak önmagáért a görögségért, hanem Németh sajátmagáért, saját látásaiért volt fontos. Erről beszél Sophoklészről 1930 és 1933 közt írt gondolatainak nagyon sokatmondó alcíme: "Tanulmány és vallomás" is. A hangsúly ugyan inkább a vallomásra esik, ez mindamelllett nem jelenti azt, hogy Némethnek Sophoklészről, Aristophanésről vagy más görög szerzőről magáról nem volt szaktudósok számára is tanulságos, újdonságot jelentő mondanivalója. Mindjárt Sophoklészről

szóló írásainak egy 1930-ban keletkezett darabjában felismeri, hogy Homéros nyelve "nem szavakból, hanem összetapadt szavakból kifejezésekből" áll.

"Van kéziszedés és van gépiszedés; az előbbinél minden betű külön egység, az utóbbinál az egybeöntött sor az egység. Homeros költeménye ilyen összeöntött szavakból, költemény előtt meglevő kifejezéselemekből épül föl" (II 678).

M. Parry csak két évvel korábban bizonyította ezt módszeresen és vonta le az ebből adódó következtetéseket.¹¹ Kizárt dolog, hogy Németh ismerte volna Parry könyvét, melyet akkor a szaktudósok sem méltattak különösebb figyelemre. Őt a népköltészet vizsgálata tehetette figyelmessé a jelenségre, mint azt *Berzsenyi útja* c., 1938-ban írt tanulmánya mutatja:

"Ismeretes, hogy a népköltészet nem annyira szavakkal, mint szólamokkal dolgozik: az egyszer megtalált szerencsés kifejezés közkinccs, amely mindig beiktatható, ahol hasonló érzésről kell jelt adni. Ugyanezt találjuk nagyobb mértékben Homerosnál. Az Ilias nem szavakból áll, hanem mozaikként összerakható szólamokból" (I 538).

Sophoklésszal kapcsolatban is van Némethnek fontos észrevétele. Babits Oidipusfordításáról írva (1930-ban) a következő megjegyzést teszia dráma hősről:

"Megoldotta a talányt, hatalmas volt, bölcs és boldog. S a sors bebizonyította neki, hogy hatalma, bölcsessége, boldogsága hiú látszat az apagyilkosságtól és vérfertőzéstől szennyezett valóság fölött. Az ember büszke az életére, melyet ő csinált magának. Ez alatt a görcsösen tartott, boldog élet alatt azonban ott morajlik az istenek véletlen kavarta igazabb élete, mely egy napon eltátja örvénytorkát. Az ember, ki bízik abban, hogy ő az, akinek tudja magát, elborzadva fullad bele az iszonyú igazságba" (III 1530).

Négy évvel később jelenik meg K. Reinhardtnak a Sophoklés-értelmezések történetében mérföldkövet jelentő könyve,¹² melyben az Oidipus királyt mint a látszat és valóság ütközésének tragédiáját értelmezte. Csak míg Reinhardt értelmezésében az isteneknek kevesebb jelentősége van, s az értelmezés inkább az egzisztencializmus felé mutat, Németh értelmezésében az isteni világrend áll az események mögött, a Sophoklés rideg isteneinek rendje.

¹⁰ Ember és szerep 34.

¹¹ M. Parry, *L'épithète traditionnelle dans Homère. Essai sur un problème de style homérique*. Paris 1928. Parry első említése a magyar szakirodalomban Marót Károlynál: *Les origines du poète Homère: Revue des Études Homériques* 4, 1934, 20, 1. j. és még sokáig tartott, míg a magyar ókortudomány Parryról érdemben tudomást vett. A következő figyelemreméltóan megint egy költő, Devecseri Gábor (igaz, G. M. Calhounra hivatkozva, aki azonban Parryra épített), mikor az "epikus egyszavak"-ról beszél: *Kalauz Homéroszhoz*. Bp. 1970. 26-27 (a tanulmány 1962-ből való); vö. az epikus nyelv mozaikszerű voltáról írottakat is uo. 115; 121 (egy 1959-es tanulmányban).

¹² K. Reinhardt, *Sophokles*. Frankfurt a. M. 1934.

Lehetne még más megjegyzéseket idézni, melyek a görögség szempontjából fontos mozzanatokra hívják fel a figyelmet, mégis bajosan tagadható, hogy Németh számára elsősorban az a fontos, ami a görög kultúrából nekünk, neki szól. Mert bár önmagában is érdekes 1932-ben írt Aristophanés-tanulmányának az a megfigyelése, hogy Aristophanés az ötlethez, "a történethez rögtönöz teret" (163), az "idő képtelenül gyorsan pereg" (162), "az abszurdumban válik az ötlet szemlélhetővé" (163) s különösen annak a megpendítése, hogy "az aristophanesi hangokban is a pusztulás kürtje szól már" (167), nála, mint majd még látjuk, már ez is egy nagyobb művelődéstörténeti koncepció egyik elemévé válik, s számára nem kevésbé fontos az, hogy Aristophanés alapján miképp lehetne a 20. században olyan műfajt kialakítani, "mely egyszerre huszadik századi, tömegekhez szóló és nagy költészet" (I 65). Sophoklés sem csak önmagában ragadta meg annyira, hogy még lefordításának gondolatával is foglalkozott (II 623), hanem mert Élektra és Antigoné lelke "tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok" lettek számára, a gyászba görcsült, keserű Élektra Kurátor Zsófi, az irgalmasan meginduló Antigoné Kertész Ágnes előképévé vált.

Más esetekben is érvényesül a görög kultúrának ez az önmagán átszűrt, vagy nagyobb művelődéstörténeti elgondolásba illeszkedő és némileg attól meg is határozott értelmezése, bár nem mindig ilyen szerencsésen. Attól eltekintve, hogy az a kép, melyet *Orvostörténet és szellemtudomány* című dolgozatában Hippokratésről fest, talán jobban hasonlít Korányi Sándorra, mint a kósi mesterre, Némethnek itt is, máshol is kifejtett gondolatát a görögök zsenialitásáról (itt: I 345, máshol: I 59-60; 74; lent a 21. jegyzetben idézett szöveg; Ember és szerep 135; stb.) Alkmaion jobban igazolja, mint Hippokratés. Alkmaion ti. felismerve, hogy a kecske látóidege az agyba vezet, ebből azt a következtetést vonta le, hogy általában az érzékelés központja az agy. Ebben ui. két merész általánosítás, ha úgy tetszik, zseniális ugrás rejlik, az egyik az, hogy minden érzékelés, tehát nemcsak a látás központja az agy, a másik, elvi jelentőségű, hogy az ember szervezete ugyanolyan felépítésű, mint az állaté.

Némethre azonban nemcsak irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti vonatkozásban hatott a görög hagyomány, hanem gondolatrendszerének egészében, alapvetően kultúrakritikai magatartásában ("a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük"), társadalom- és művelődéspolitikai törekvéseiben is, és valószínűleg ez az érdekesebb.

"A hagyomány ma... nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlamainkhoz" (I 69) írja 1934-ben *Görögök vagy a halott hagyomány* c. tanulmányában, melynek már a címe is kifejezi a szerző mondanivalóját, s melyben az európai hagyományt temetőikkel vitatkozik.

"A görögség nekem vállalkozókedv, amelyben szívem az ő merész szívükkel összedobban"

olvassuk két bekezdéssel alább, ma már kissé modorosnak tűnő megfogalmazásban, s itt fejt ki először a görög hagyományról mint "pajtáshagyományról" szóló felfogását (I 70; vö. I 73; II 699; IV 2032). De hasonlóképpen írt Aristophanés-tanulmányában (1932): A görögök

"inkább nagyszerű játszótársak, mint tanítók... A görögöktől nem lehet tanulni, a görögöktől kedvet lehet kapni a játékra, nem a hagyomány átvételére, hanem a hagyomány-teremtésre... A görög példa nekem inkább futurizmust jelent, mint goethei klasszicizmust" (I 64).

Egészen más megközelítése ez a görögségnek, mint a historizmusé, mely a görögséget, mint történeti tárgyat, önmagában akarta vizsgálni, s nem a mi korunkhoz való viszonyában. Nietzsche megközelítési módja ez — az ókoron keresztül önmagunkat érteni meg¹³ — noha Nietzsche nem tett Némethre igazán lenyűgöző hatást. (*A tragédia születését* 1931 elején olvasta, II 681, s a *Wir, Philologen* elvi fejtegetéseit valószínűleg nem is ismerte.) Tehetségénél és érdeklődésénél fogva egyszerűen megérezte, felfedezte a görögségben a számára ihletőt: "a görög sugár... aktivál, termékenyít", valami hasonlót, amit ugyanebben az időben (1930) Kerényi Károly úgy fogalmazott meg: "A filológus személyében a ma embere lép érintkezésbe az antik világgal".¹⁴ Az a ritka pillanat ez, mikor az ókorhoz való, a 19. századéhoz képest gyökeresen új viszonyt egy kívülálló író és egy szakmabeli filológus kezdetben egymástól függetlenül hasonlóan látja, ami kettőjüket a harmincas évek közepén barátokká teszi, s amely barátság, bizonyos válságok ellenére, halálukig megmaradt, noha a görögség másképp "aktiválta" az egyiket, mint a másikat. A Kerényi—Németh László viszony részleteit azonban nem tárgyalom, mert Laczkó Miklós alapos tanulmánya, melynek ez az előadás is sokat köszönhet, ezt elvégezte.¹⁵ A kettejük közti különbségre még előadásom vége felé röviden visszatérek.

Milyennek látta hát Németh László a görögséget?

"A görögök félbarbár nép. A mai fehér civilizációnak nem apja, hanem nagybátyja. S tudjuk, hogy a gyermekeknek vannak pillanatai, amikor bizalmasabbak a

¹³ F. Nietzsche, *Wir, Philologen*. Werke X. Leipzig 1896. 364-365. magyarul: Ifjúkori görög tárgyú írások. Ford. Molnár Anna. Bp. 1988. 155.

¹⁴ *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*: EPhK 54, 1930, 32 = Halhatatlanság és Apollón-vallás. Bp. 1984. 50.

¹⁵ *Sziget és külvilág: Antik Tanulmányok* 25, 1978, 24-34. Ld. még uő., *Kerényi-levelek*. In: Szilágyi János György (szerk.): *Mitológia és humanizmus*. Bp. 1999. 145; 151-152; 202-204. Kettőjük kapcsolata arra is példa, hogy jelentős szellemek között a barátság nézetkülönbségek ellenére is fennállhat, amiben nem minden hívük követi mindig őket.

nagybátyjukhoz, mint a szüleikhez. A görögök nagyon alkalmasak valami hasonló cinkos összesúgásra a latin-keresztény szülők háta mögött" (I 74-75)

írja a már idézett *Görögök vagy a halott hagyomány* című tanulmányában. Európa különvált az emberiség többi részétől, fejlődésében fölébe került, de elkerülhetetlen, hogy felújítsa kapcsolatait a barbársággal, melyből kivált. A terminológia veszélyesen félreérthető. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németh a barbár szót meglehetősen görög értelemben használja, s az előázsiai magaskultúrákat vagy az etruszkokat érti e megjelölésen, de bennük olyan népeket lát, amelyek még nem váltak el a természettől.

"Efelé a barbárság felé a görögök a legjárhatóbb út... Az emlékezetén még átdereng a barbár világ... De a görögség önmagát felülmúló barbárság, örvény fölött kapaszkodó lángész" (I 75).

Németh a görögséget nem tartotta változatlanak. Sókratésban látja ő is a határpontot, mikor a görögséget "elkapja az okoskodás" (I 72). Ez — mondja Hegellel egyetértésben — öngyilkosság, de "teremtő öngyilkosság". Németh tisztában van a hellénizmus történelmi jelentőségével, mégis hanyatlást lát benne, mert az európai kultúrához hasonlóan már mértéknek, utánzandó példaképnek tekinti a korábbi görögséget, miközben maga is példává, erjesztővé válik Róma és a későbbi korok számára.

"A görög műveltség sohasem volt »európaibb«, mint most, a történelmi hanyatlás korában. Ahogy szenvedélye vándorol, úgy alkot számunkra új, nemzetközi műfajokat" (I 72).

Szakmai szempontból itt valószínűleg volna mivel vitatkozni, de nem akarok a részletekbe elmerülni. Németh számára a fontos a Sókratés előtti görögséghez és azon keresztül a kultúra előtti kultúrához való visszatérés, melyből az európai kultúra kivált, elszakadva "az emberiség ősi érzésétől", ahogy D. H. Lawrence *Apokalipszisé*t vizsgálva írja.

"Valahol a görögségben kezdődött ez a kiválás, ott, ahol Apolló és a hexameter született, s Athénnek a forradalma, mely Sophokles és Euripides közé Sokratest állította, befejezte a szakítást. Európa a maga útjára lépett... Nietzsche szenvedélyes állásfoglalása a Sokrates előtti görögök mellett az emberiségnek ezt az ősi rétegét kereste, s Joyce Ulyssese Írországból a barbár görögség felé hajózik" (I 235; vö. IV 1986).

Ez az utolsó megjegyzés valami fontos tényezőre hívja fel a figyelmet. J. Perizonius óta¹⁶ sokan és sokféleképp vizsgálták, mennyiben mutathatók ki közös elemek a görögök és a nem görög népek kultúrájában; legrészletesebben a cambridge-i etnológiai iskola (Frazer, Harrison és mások) fejtették ki azt, amit G. Murray érzékletesen úgy fogalmazott meg, hogy ha az ember megvakar egy ókori görögöt, valamilyen, egy viking és egy polinéziai közt álló lény bukkan elő,¹⁷ vagyis azt, amit alapjában már Thukydides tudott (1,6), hogy "a régi görögség a barbárokhoz hasonló módon élt". Náluk azonban ez elsősorban fejlődéstörténeti érdekű kérdés volt: Milyen ősi, már csak csökevényes formában élő elemek mutathatók ki a görög kultúrában, melyeket a görögség meghaladott. A Freud és Proust élmény nyomán, majd Frobeniustól befolyásoltan¹⁸ Németh más hangsúllyal teszi fel a kérdést. Mi az, ami a barbárból a tudat mélyrétegeiben még ott van a görögökben, amit még nem haladtak meg? Nem ő az első, aki így nézte a problémát, már Murray megfogalmazása is ebbe az irányba mutat, Magyarországon Marót Károlynak a huszas években megjelent dolgozatai szintén,¹⁹ s Kerényit is ez viszi Jung felé, de nálunk talán Németh az első, aki ezt művelődéstudományi általánosítja.

A Sanremói napló Frobenius fejezetéből idézek:

"Akármilyen sötét kockázatokkal játszik is a mi korunk, van benne valami csodálatos: érezni lehet benne az emberiség gazdagodását. A tizenkilencedik század, hogy nagy művét a világgazdaságot megalkossa, annyira rávetette magát a természetre, szervezésre, fölfedezésre, hódításra, hogy hagyományából pusztá tudományanyag lett, a környező emberiségből nyersanyag, munkás, és piac, saját lelkéből az alkotás masinája. Akarat, ésszerűség, önérték, ez maradt meg az emberből, s elveszett az együttérzés, a megértés, az élőkét összefoglaló sorsközösség misztikája. Most ez kezd megfordulni. Ha a tizenkilencedik század Európája fölébe került az emberiségnek, mi vissza akarunk találni belé. Ez a magyarázata annak, hogy a múlt egyszerre olyan közel került hozzánk — görögségből, középkorból ezért lett egyszerre »pajtáshagyomány«

¹⁶ Perizoniusról A. Momigliano, Perizonius, Niebuhr and the Character of Early Roman Tradition: *Journal of Roman Studies* 47, 1957, 104-114; Ritoók Zs., Aus der Frühgeschichte der vergleichenden Homerforschung. In: J. Ebert — H.-D. Zimmermann (szerk.), *Zur 200. wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch F. A. Wolf*. Halle 1989. 43-45.

¹⁷ The Value of Greece to the Future of the World. In: R. W. Livingstone (ed.), *The Legacy of Greece*. Oxford 1922. 14.

¹⁸ Nem állhatom meg, hogy ne idézzek legalább egy mondatot nem a nagy Proust-tanulmányokból, hanem az 1942-ben írt *Fantomok ellen Mélymagyarság* c. fejezetéből (II 917): "Proust minden látszólagos sznobizmusa és asthmás túlérzékenysége ellenére azért csinált akkor forradalmat bennem (Ady és Sophokles mellett talán a legnagyobbat), mert létünk alapjaiban ezt az ősbibb, patriarchális világot fölfedezte". Freudról: III 1691-1713; Frobeniusról a *Sanremói napló*ban II 691-697 és többször.

¹⁹ Csak néhány példát: *Der Eid als Tat*. Szeged 1924; *Homeros harcleírásai és az epikus műfaj kialakulása*: Csengery Emlékkönyv. Szeged 1926. 206-223; *Aus der Frühzeit der Epik: Raccolta...* F. Ramorino. Milano 1927. 581-602; *Lényeg és gondolat: Széphalom* 1, 1927, 147-169; *A költészet lényege és formája*: BpSzle 207, 1927, 242-268.

— ezért fedeztük fel elmebetegekben önmagunkat, s ezért ismerjük fel a vadak kultúrájában a mienkével azonos növéstörvényt, paideumát" (II 698-699).

Németh tehát azt a fejlődésképet, melyet a görögöket illetően magának kialakított ["az emberiség ősbibb észjárása" (barbárság) — az epikus korról kezdődőleg kiválás ebből az állapotból (félbarbárság) — Sókratésszal kezdődőleg az "okoskodás" eluralkodása (hellénizmus, "európaiság")] rávetíti az egész európai művelődés történetére. A *Magyarság és Európa* II. fejezetében, igaz, másképp korszakol, de ott más a szempont ("A kiterjedő Európa"), s mikor a III. fejezetben az európai kultúrát mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát ábrázolja, csak annyi változtatást tesz, hogy beiktatja az egyházatyák "rétegét" (IV 1986).²⁰

Két vonatkozásban finomítja vagy egészíti ki Németh ezt a fejlődésképet. Az egyik a Tanú első évfolyamában, a Móriczról szóló írásában olvasható.

"Az európai művészet a görög utódja, s a görögök hatalmasan elrugaszkodtak az ősi barbár poétikától: az ízlés és gondolkodás, melyet a latinokon át a kereszténységre hagytak, halál minden más ízlésre és gondolkodásra. A kereszténység véres dagasztóteknőjében a népvándorlás népei elfogadták ezt az ízlés- és gondolatformát, s beleelegyítették a maguk kiirthatatlan hajlamait. Keleten (és sok tekintetben már Németország is kelet) ez a keveredés nem történt meg, itt életben maradtak az ősi extrahellén ízlés- és gondolatformák... Egyik oldalon a latin műveltségű ember áll, aki érzi a nyugati gondolkodásban a letisztult történelmet, mellyel szemben az ő hézagos múltú félbarbár fajának egy feladata lehet: alkalmazkodni. Másik oldalon ott a nemzete humuszában álló Dosztojevszkij fajta író, aki hisz a kihasználatlan kultúr-csírák jövőjében, s eltolja a Nyugat gyámkodó kezét" (III 1821).

Megint nem akarok vitatkozni ezzel a szöveggel, mely helyeset és kérdéseset egyaránt tartalmaz, csupán azt emelem ki, hogy ezek szerint Európa két régióra oszlik (kissé bizonytalan vagy önkényes elhatárolással), az egyikben, a nyugatiban a kiirthatatlan (tehát valahogy mégis megmaradó?) saját hajlamokat elegyítik a latin kereszténységen átszűrt és már a fentemlített értelemben "európaivá" vált görög hagyománnyal, ahhoz hasonlóan, asszimilálódva, a másikban, a keletiben ez a hasonulás, asszimiláció nem történt meg, a görögön kívüli ízlés- és gondolatformák fennmaradtak.

²⁰ Ennek megfelelően látja a két tárggyal, a görögséggel ill. a magyarsággal foglalkozó tudomány jellegét és módszerét hasonlóan. A Magyar Rádió feladataival foglalkozó írásainak 10. darabjában (1934) a klasszika-filológiát, melyet ő alapjában történettudománynak tart (ami talán még Hornyánszky hatása is, vö. A klasszika-filológia mint történetírás. Bp. 1894), úgy jellemzi, mint ami "nemcsak történelem, hanem az ókorra vonatkozó irodalmi, történeti, művészeti, tudományos emlékek teljes enciklopédiája": I 616), és ugyanebben az évben egy Hungarológiai Társaság tervét vázolván Németh a hungarológiát mint "a magyarságra vonatkozó történelmi, földrajzi, néprajzi, nyelvészeti, szociológiai ismereteinket" összefűző tudományt ábrázolja. Mindkét esetben a tudomány 19. századi specializálódásával szemben az egész látásának igénye szólal meg.

A másik pont, ahol Németh árnyalja a fejlődésvázat, a görögség és keresztyénség, különösen a protestantizmus viszonya. Németh László többször foglalkozott a kérdéssel a maga egyház nélküli vallás elgondolása összefüggésében. Ennek az elgondolásnak még csak az ismertetése sem feladatomban, nemhogy boncolása, ezért csak szorosán a tárgyhoz tartom magam. A *Sanremói napló* Görögök és protestánsok fejezetében beszél arról, hogy a protestantizmus vívmánya "isten és ember közt a közvetlen út" volt, "az isten az égből az emberbe költözött" (II 724). A déli, a görög vallásosság a kinti hatásokat érezte inkább, az északi, a protestáns, a belsőket.

"Teljes vallásosság a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok, nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk, magyaroknak, természetünk mélyéből ismerős" (II 724-725).

Nem egészen így fogalmaz egy év múlva, a Ravasz Lászlóval vitatkozó *Két templom közt* című cikkében.

"Nekem a protestantizmus vallásos állapot, egy forma, mely Luther előtt legalább kétezer évvel kezdődött, s messze túlárad ma is egyházain. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratumk tövében. Fóné tis daimonos, egy isteni hang, hivatkozik a bennelakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Sokrates" (III 1952).

Ugyanebben az esztendőben De Man könyvének ismertetésében pedig a következő mondat olvasható:

"Az eszmének nála (ti. De Mannál) ugyanaz a jelentése van, ami a sokratesi vagy a protestáns vallásban az Isten hangjának, a belső parancsnak" (I 275; vö. IV 1987).

Ha elhagyjuk az indulat sugallta vagy vallásfilozófiai elemeket, ez az utolsó mondat tartalmazza a lényegét: Németh a sókratesi belső irányítottságot tekinti a protestantizmussal rokonnak, szemben minden legalizmussal.

Mindez — most már talán jól látható — röviden össze van foglalva a Kerényinek írt levélben. De az is, amiért végül is a görögség Némethnek olyan fontossá vált: görögség-látásának alkalmazása a magyarságra, mint "...vérében keleti, szellemében... erősen protestáns nép"-re (most már tudjuk, mit értett Németh protestantizmuson), mely alól hiányzik "a civilizáció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas", ami ugyanazt a "közvetlen utat" jelenti, melyet "a görögök nagyságának vagy zsenialitásának"

érez. (Nagyon hasonlóan ír erről már egy évvel korábban *Érdemes-e? Levél egy fiatalemberhez* c. írásában.²¹)

Németh László ezzel egy olyan pontra érkezett, ahonnan többfelé is vezetett út. Az egyik az *Ihlet és kalokagathia* c. írásában fogalmazódik meg, amely írás a Kerényi szerkesztette Sziget utolsó, 1939-es kötetében látott napvilágot (29-30. lap).

"A méltó élet: a művész legfőbb higiéniája. De ha e méltó élethez dajkát keressz, amelynek tejében nagy és szép épp úgy nincs és nem is tud külön lenni, mint az igazi költőében: akaszd őt a mítosz emlőire. A mítosz mindig vallás is, s ha képei el is vesztették kozmogóniás hitelüket, az érzés, mely a világból kihalította őket, csenevészén vagy átalakultan bennünk is él s keresi a nagy ősképeket."

Hogy egy ilyen szemlélet könnyen irracionálzmusba vezethet, Németh maga is érezte, és éppen a Lawrence kritikában egy nagyon hasonló képben ki is mondja:

"A természet melléről le-leszakad az ember, s ennek a leszakadásnak vannak hátrányai, de aki vissza akarja vetni magát, kongó frázisokkal felidézett mámorába zuhan" (I 235).

Németh mégis mintha itt ebbe az irányba tenne egy lépést, de józansága végül visszatartja s inkább Jung felé fordítja.

A másik út a nemzetkarakterológiának még a kiindulásnál is problémátikusabb, leszűkítő továbbfejlesztése, az asszimiláció elutasítása, mint ami az ősit, az eredetit megrontja, a Kisebbségben indokolatlan elfogultságok, jogos aggodalmak — 1939-ben vagyunk, Hitler már Csehszlovákiát falja fel — és társadalomkritikai szenvedély diktálta fejlődésképében. Görögökről itt nincs szó, de "az emberiség ősibb észjárásáról" és a "két régió"-ról szóló gondolatok kapnak itt is sajátos alkalmazást.

A harmadik út (nem az a bizonyos "harmadik út"!) a legérdekesebb. Németh, nem kétséges, a görögség Sophoklésszal záruló korszakában látta a magyarság párhuzamát, a görögség "félbarbár" korszakában, mikor "emlékezetén még átdereng a barbár világ" (I 75), és

²¹ Válasz 1, 1934, 179. Néhány mondat a *Levél-ből* (i. h.): "...az a mohó visszanyúlás elmerült vagy felolvadt kultúrákba, mely az angol Lawrencet a keresztény Európa ellenségévé tette, nem azt jelenti, hogy Európa biztosítva akarja tudni visszafelé is a vérkeringés útját, nemcsak a sámánoktól Vergiliusig és Descartesig, hanem Descartestől a sámánokig is?... A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt... A magyar épp úgy, mint az orosz, még ma is ott érzi a maga körül őskorát, de míg az orosz "amorfi" nép, a magyar kristályosodásra képes... Barbárlatin a magyar, ahogy az volt a maga módján a görög s az angol is, megvan benne a latin formaképző erő, de a latinnál mélyebb emberi zónákból merít. Zseniális az a nép, írtam a Görögökben, amelyben a kezdetlegestől a tökéleteshez nem serpentin, hanem kötélhágcsó vezet. Talán nem esek a faji elfogultság bűnébe, ha a magyarságban is ott érzem ezt a félig fölébredt s még "ki nem licitált" zsenialitást — s ebben látom annak az eszmének s annak a mozgalomnak, amelyről beszéltem, az aranyfedezetét."

"még nyitott az út az ősbibb kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé" (II 700). Németh itt, úgy hiszem, valami fontosat látott meg, csak talán az indoklást kell másképp fogalmazni. Ez a korszak a görög történelemben, mikor a kultúra még nem vált szét magas kultúrára és tömegkultúrára. Az első, akinél ez a hasadás számunkra megfogható, ill. aki ezt először jelzi, Aristophanés a *Felhők*-ben,²² s Némethnél Aristophanés a másik fontos, korszakhatárt jelentő személyiség. Futó megjegyzésben, hogy talán "az aristophanési hangokban is a pusztulás kürtje szól" (I 67) erre a korszakhatárra is ráérez, a sokszínűségében is egységes görög kultúra végére. Ezért a tünődés, hogy milyen lehet a 20. század műfaja, mely mindenkire szól és művészi. Németh úgy vélte, hogy a magyarságban is benne rejlik egy ilyen kultúra lehetősége, ezt tartotta megvalósítandónak, a minőségiszocializmust, ahol nincs külön magas és külön népi vagy éppen tömegkultúra, s ezt a törekvését is a görögökről nevezte el. Gondoljunk már idézett mondatára: "A hagyomány nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlamainkhoz" (I 69). Az 1928-ban, tehát még nagy görögség-élménye előtt írt, *Az Ady pör* című dolgozatában Ady életigenlő verseiben is "az új magyar hellénizmus igéit" látja,

"melynek az Ulisszesz görög lesz az ideálja, akiről Ady is írt, a furfang és a minden hányattatáson túlélő emberi ügyesség hőse" (III 1502).

Itt tehát még nem a "félbarbár" görögség képe jelenik meg. Ady hatása alatt alakuló magyarság-képe a kiindulás, a "hajlam", melyhez a görög hagyomány szól, így alakul a görögség-kép, mely azután, más hatásokkal ötvözötten hat vissza és válik programmá. Talán ezért szabta össze a magyar nemzetkaraktert déli formáló képességből, északi protestantizmusból, "sókratési" protestantizmusból, hogy minél jobban hasonlítson a görögökhöz, és viszont is: "Sókratés hűségében már-már északi" (I 724), hogy azután így ebben is alapot nyerjen a magyarsággal kapcsolatos programjához.²³

De ez a program magyar előzményekhez is kapcsolódik. Arany 1847. február 28-án Petőfinék írt levelében beszél arról, hogy Homéros olyan kor költője volt, mikor a nép társadalmilag és műveltségileg is egységes és teljes közösséget jelentett. Ez az egység felbomlott, a nép szolgává igazott lett, s a költő feladata most már olyan költészet teremtése, mely megint az egész, már nem egynemű közösség vérévé válhatik.²⁴ Németh talán túlságosan

²² Vö. Ritoók, Aristophanes und die Krise der Kultur. In: J. Harmatta (szerk.), Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Bp. 1968. 45-50.

²³ Vö. A 21. jegyzetben idézett szöveg utolsó mondataival.

²⁴ Ritoók Zs., "Könyv, amelybe ezrek álma révedt": Irodalomtörténet 71, 1989, 440-441, irodalommal.

is csak az Akadémia foglyát látta Aranyban, s nem vette észre benne saját művelődési programjának ugyancsak görög ihletésű előzményét.

Az is igaz természetesen, hogy Németh számára a kultúra előtti kultúra és a görög példa nemcsak a társadalmi mélyrétegek, a "nép" felszínre hozását és az egységes, de nem egynemű ("nemzeti") kultúra részévé való tevését jelentette, hanem a lelki élet mélyrétegeinek, az ösztönvilágnak feltárását is, ahol a görög ösképek mellett az elmélet síkján Freudra, Jung-ra, a megvalósításán Joyce-ra és főleg Proustra támaszkodhatott.²⁵

Németh tehát beszélgető viszonyba lépett a hagyománnyal, göröggel és nem göröggel, a saját helyzetéből kiindulva értelmezte a görög, s abból megint a magyar hagyományt, belevonva ebbe a beszélgetésbe az újabbkori hagyományokból fakadó élményeit és belevonva nemzetkarakterológiai előfeltevéseit is, melyek mindenesetre nemcsak az övéi voltak. Nemcsak tanulmányozni valót látott a görögökben (IV 2032), mint az egyetem öreg tanárai, tárgyat, melyet tanulni és bálványozni kell, hanem beszélgető társat, "pajtást", ha úgy tetszik, akit lehet félreérteni is, de akivel a beszélgetés mégis a tulajdon helyzetünk megértését, az ebből következő feladatok megoldását segítheti.

Most már, azt hiszem, világos az is, mennyiben "aktiválta" eltérő módon a görögség Kerényit és Némethet. Erősen sarkítva és durván leegyszerűsítve a különbséget abban látom, hogy Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkal szembeni betörési pontnak a megteremtésére

²⁵ Vö. fent 17. j. és Frobeniusszal kapcsolatban a *Sanremói napló*-ban: "Az általános emberi felé... két út vezet: egyik a magasban keresi, a másik a mélyben. Az egyik elzárkózik minden helyi, különös, egy ember lelkében, egy táj, kor, sors körülményei közt megvalósult elől, s arra szegzi figyelmét, ami az emberből ezután a nagy néprajzi, történelmi és pszichológiai hámlás után visszamarad. A másik éppen fordítva: nekivág a különösnek, egyszerűnek, egyéninek és provinciálisnak. Mindnek a külön, önmagában való értelmét vizsgálja, s az általános emberit abban a sorsközösségben találja meg, amely a furcsaságokat összefűzi. Az első: általános emberi a változatok fölött, a másik a változatok alatt. Az én felfogásom mindig az volt, hogy a szellemnek ennek a változatok alatt lakó általános emberi irányában kell sorsát keresnie, éppúgy, mint a franciáknak a változatok fölötti másikban. A két klasszikus kultúra: a görög és a latin közül ezért választottam nevelőként a görögöt, amelyen át még nyitott az út az ősből kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé. Mint a nép ismerője, regényben és tanulmányban azért hangsúlyoztam a parasztban... a velünk egy sorsközösségben élő embert" (II 699-700).

törekedett,²⁶ Németh a magyar szellemi élet megújítására, s a megújuló magyar szellemi és társadalmi életben a sajátosan magyar értékeket Európa számára őrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkel szemben való kitörési pontnak a megteremtésére. A filológus nem fogadhatja el a görögök félreértésének lehetőségét, bár tisztában van a mindig új és időszerű kérdések feltevésének szükségességével, amely kérdésekre a felelet is mindig új lesz, az író számára elsősorban nem a megértés helyessége, hanem a termékenyítő hatás a fontos. Lehet valamit termékenyen is félreérteni.

"A görögség azért hathatott oly sokszor és sokféleképpen az emberekre, mert a legváltozatosabban lehetett félreérteni (III 1652),

írta 1932-ben a *Goethe nagysága* című elmefuttatásában.

E. R. Curtius könyvével kapcsolatban pedig — *Deutscher Geist in Gefahr* — a következőket írta:

"Az »örök«-öt az ember minden helyzetben újrateremti; intézmények és művek ennek az igazodásnak nagy emlékei. Egy új igazodásban mint az emlékezet támpontjai használhatók vagy nem. Nem szabad megvetni őket és nem szabad isteníteni. A cél, hogy új helyzetünkben kiismerjük magunkat s munkánk égtájit megtaláljuk... Van egy hagyomány, mely tájékozódó ösztönünkhöz szól, és egy hagyomány, amely félrevezet. Egyik megtanít úszni, a másik a süllyedő hajó szalonjába tessékel, mert ott idáig jól lehetett ebédelni" (I 246).

Ha van valami, amit Németh László görögséggel kapcsolatos gondolataiból mindnyájunknak, akik valamilyen, távoli vagy közeli hagyománnyal foglalkozunk, célszerű megjegyeznünk, úgy ez az.

²⁶ Kerényi Károly, Tudósoknak való (Sziget 1, 1935, 7 = Halhatatlanság és Apollón-vallás 240): "mert ez a sziget, így gondoljuk, nem a visszavonulás pontja, hanem a betörésé". Ehhez a "betörés"-gondolathoz vö. Kerényi *Ökortudomány* c. dolgozatának utolsó mondatát: Válasz 1, 1934, 314 = Halhatatlanság és Apollón-vallás 161). Németh ugyancsak 1935-ben a *Magyarság és Európa* végére írja oda: "Fegyverletételre nem a reménytelenség bír. Az igazi reménytelenség, a leonidaszi, harcolva esik el. S minden reménytelenség ellenére biztos-e, hogy mi Thermopülainál állunk? A népek betegségei előtt nincs csalhatatlan kórjósolat. A sorsgyűrű zárt, de a bekerített sziget még Szalamisz is lehet. »Hellének, szabadítsátok fel gyermekeiteket, asszonyaitokat, isteneitek és atyáitok székét, az ősök sírját« — hallom és megismétlem" (IV 2034). (Az idézet Aischylos, Perzsák 404-405.) A különbség látnivaló — részletesen Laczkó i. h. 26 — , de a pont, melyen lábát a küzdelemhez megtámasztja, mindkettő számára a görögség. — A Kerényi-féle "betörés"-metafora és a Németh-féle "körülzárt sziget" képzetből következő kitörés is érdekesen kiegészítő ellentét.